

* В роботі Т. Рудич [36, с. 114] не наведено чіткої таблиці, отже, трактувати, що таке добре випнутий ніс, важко. Можна припустити тільки, що він помірно випнутий.

** Позаяк у групі східних українців, яку сформував В. Алексєєв, є черепи з Полтави, а цей регіон завжди належав до центральної України, можна вважати всю вибірку східних українців тимчасовою й такою, що потребує оновлення.

Yu. V. Dolzhenko

CRANIOLOGY OF BERRIED IN VOSNESENSKIY NEKROPOLI (KYIV ARTSENAI)

The article analyzes 102 skulls of people buried in Kyiv during the seventeenth and eighteenth centuries. Two craniological methods were used: craniometry and ethnic cranioscopy. An intra-group multivariate analysis was carried out using the main components method, it was found that male and female series include two craniological variants. A comparative analysis of the morphological data of the study series with inhabitants of the Eastern, Southern and Western Europe of the XIV-XX centuries was conducted. It is determined that according to the craniometry, with the application of a broad program, the male group is associated with such assemblies as Lithuanians and Ukrainians from Eastern Ukraine. However, according to the assumption of the researcher of the Lithuanian group V. Alekseev, the Lithuanians did not dominate among the residents of Kaunas, where there were many Poles and Jews. According to a short craniometric program, the assumption about the similarity of male skulls from Arsenal according to cranioscopy data to Western Slavs has been partly confirmed, because according to canonical and cluster multivariate analysis, the similarity of male skulls from Arsenal to the Warsaw group was revealed. In its turn, by the method of canonical analysis both in two-dimensional, and in three-dimensional space of canonical vectors, the similarity of the female series of the XVII century from the Kiev Ascension Monastery to the sample from Holy Trinity Cathedral in the city of Belgorod (Sloboda Ukraine) was revealed.

Keywords: *cranial nonmetrics, anthropological, kranioskopiya, Kiev Arsenal, monastery, funeral, Ascension necropolis.*

Надійшла до редакції 4 вересня 2017 року

* * *

УДК 215.001.8 «19» (477)

Н. В. Семергей

РЕЛІГІЄЗНАВЧА ДУМКА, ДУХОВНІ ПРАКТИКИ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІНТЕРТЕКСТ ІСТОРІОГРАФІЙ

Запропонована стаття присвячена розкриттю основних історіографічних характеристик розвитку релігії, духовності, церкви, сакральності та релігієзнавчої думки в добу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ століття. Основна інтенція роботи – представити тематичне відображення духовно-релігійного життя українських земель у другій половині ХІХ століття в українській історіографічній традиції. Авторка аналізує зміст тематичного вітчизняного історіографічного діалогу з проблем вивчення особливостей розвитку церковних інституцій, парафіяльної історії, діяльності церковно-релігійних братств і розвитку релігійної освіти, церковно-релігійних чинників формування духовно-культурної ідентичності українського суспільства в означений час. Важливе місце відводиться презентації церковно-релігійної тематики в творчій спадщині провідних тогочасних державно-культурних діячів (М. Драгоманова, І. Франка та ін.), визначенню місця і ролі церкви в українських національно-культурних і державно-політичних процесах другої половини ХІХ століття.

Ключові слова: *релігієзнавча думка, релігія, церква, духовність, національно-культурне відродження України, історіографія, історіографічний діалог, культура, духовно-культурна ідентичність.*

Сакральне і світське, церква і держава, духовність і культура, віра і раціональність – це ті системні характеристики, що супроводжують розвиток людства в усі періоди його історичного поступу. Обсяг діяльності та розвиток зазначених сфер та інституцій є важливим у перехідні періоди, як-от доба українського національного відродження другої половини ХІХ століття. У той час церква, духовність і релігієзнавча думка відігравали вагомий роль у формуванні культурно-національного ландшафту українського відродження, створювали культурно-цивілізаційну основу та, власне, були складниками державотворчого процесу. Правильне розуміння вказаних історико-

культурних тенденцій, безперечно, багато в чому залежить від їхньої презентації в історіографії, від формування адекватного тогочасній дійсності історіографічного образу.

Церковно-релігійним проблемам у добу національно-культурного відродження присвячені наукові доробки таких учених як В. Бодак [4], А. Великий [6], М. Грушевський [9, 10], А. Зінченко [42], В. Іванишин [15], В. Калач [19], М. Кирюшко [35], Л. Кондратик [23, 24], М. Попович [31], М. Рибачук [35, 42], В. Сарбей [36], О. Уткін [35] та інші. Відтак загальна тематика національно-культурного відродження українських земель у ХІХ столітті досить репрезентативно відбита в історіографії. Проте, духовно-релігійний складник національного відродження в другій половині ХІХ століття представлений дещо скромніше, а історіографічні студії цього питання засвідчені лише окремими сюжетами в загальних історіографічних синтезах (Я. Калакура [17, 18, 40], Л. Кондратик [24], П. Радько [32, 33] та інші). Суттєвий інтерес для дослідження порушеної у статті теми становлять колективні монографії та збірники наукових праць, як-от «Академічне релігієзнавство» [1], «Історія релігій в Україні» [16], «Культурне відродження в Україні» [25], «Релігійна традиція в духовному відродженні України» [34], «Церква і національне відродження» [42] та інші. Отже, очевидною є спорадичність відтворення церковно-релігійної проблематики українського відродження в хронологічному вимірі другої половини ХІХ століття.

Мету запропонованої статті ми вбачаємо в аналізі історіографії розвитку церковно-релігійного життя і релігієзнавчої думки в добу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ століття. Для виконання таких цілей необхідно представити бачення істориками стану та проблем церковного життя, парафіяльної історії та діяльності церковних братств у другій половині ХІХ століття, розкрити основні підходи вчених до розуміння проблематики тогочасної релігієзнавчої думки, висвітлити відтворення істориками основних характеристик розвитку релігійної освіти та представити їхнє бачення місця і ролі духовно-церковної історії в культурному відродженні та національному державотворенні України в другій половині ХІХ століття.

В основі дослідження лежить конкретно-історична, історіософська та історіографічна методологія. Студія побудована на принципах науковості, об'єктивності, історизму, пізнаваності, системності, контекстуальної інтерпретації, конфесійної нейтральності, світоглядного плюралізму, історіографічної традиції та історіографічного діалогу. Для відтворення теми запропонованого нами дослідження вагоме науково-теоретичне значення становлять сучасні наукові студії української історіографії (Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, І. Колесник, А. Коцур, А. Киридон, В. Литвин, П. Радько та інші) та релігієзнавства (І. Гирич, А. Колодний, П. Кралюк, В. Любашенко, В. Пашенко, О. Саган, Л. Тимошенко, О. Турій, В. Ульяновський, Л. Филипович, П. Яроцький та інші), у яких представлено теоретико-методологічні підходи та обґрунтовано концептуальну базу для проведення історіографічних і релігієзнавчих студіювань. Застосовано комплекс історіографічних методів: метод історіографічного аналізу та синтезу, порівняльний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, проблемно-орієнтований, метод герменевтичного опрацювання історичних текстів тощо.

Відомо, що українські землі на добу другої половини ХІХ століття були розділені як політично (між Російською та Австрійською імперіями), так і конфесійно, що гальмувало церковно-релігійне життя, сприяло релігійній байдужості, ігноруванню церковно-сакрального культу. Втім релігійна ситуація на центрально-українських (підросійських) і західноукраїнських (підавстрійських) землях була неоднаковою. Аналізуючи її український історик М. Грушевський підкреслював: «Тож саме в тім часі, як в Галичині українська уніятська церква націоналізувалась і звязувалась з народним життям, з інтелігенцією і народними масами різнородними звязками: не тільки релігійними, але й національними, культурними, політичними, – завдяки тому, що духовенство під впливами ідей національного відродження потягло до народу, до активнішої участі в його політичній та національній руху, – в Україні Східній якраз помічається сильний рух від офіційної православної церкви і шукання задоволення релігійного почуття поза церквою» [9, с. 155].

Церковно-релігійне життя українців у другій половині ХІХ століття не було надзвичайно різнобарвним, більше того, воно було позначено деякими індеферентними настроями та мотиваціями. В історіографічній традиції це, насамперед, пов'язується зі зросійщенням церковних інституцій. Як зазначав уже згаданий М. Грушевський, «... на місце ентузіазму і охоти боротись, страждати за свою народну «батьківську» віру, мусіло прийти знеохоченне до всієї тої казньонщини та мертвечини, котрою віру підмінювано. Але й се треба сказати, що серед української

інтелігентської верстви не було й людей, які б мали охоту, настільки були б зацікавлені релігійною справою, аби за неї наражатись на адміністративні переслідування, процеси, заслання, що по російським законам загрожували всякій пропаганді, зверненій проти офіційної церкви» [9, с. 154, 156]. Усілякий інтерес інтелігенції до релігійного життя і церковного реформування наштовхувався на утопічність цієї ідеї в умовах російсько-імперської моделі державності. Тому цілком природним є той факт, що історіографічна традиція, через тогочасний релігійний «абсентізм» та церковну «безподійність», не містить багатого, а тим паче вичерпного опису й аналізу подій церковно-релігійного життя на центрально-українських землях другої половини XIX століття.

Утім, не можна не погодитися із висновком авторів колективної монографії «Національне відродження і релігія» (1995 рік) про те, що «... релігійно-національне відродження – це не лише відновлення духовних процесів етносу, які відображаються у релігії, культурі, мові, побуті, обрядах, не лише реанімація забутих релігійно-етичних норм. У традиціях минулого, залежно від історичного досвіду поколінь, набутих знань, соціальних, географічних, матеріальних умов життя, є як позитивні тенденції, так і негативні. В історичному плані релігія відіграла неоднакову роль у розвитку та утвердженні української національної ідеї, у становленні українського етносу та державності. Це проявлялося передусім у тому, що церква в певні історичні періоди стояла на боці української державності, боронила її суверенітет, а в часи втрати Україною державності виконувала негативні функції» [35, с. 3-4].

Сучасні історики констатують, що процес становлення й утвердження української ідентичності в XIX столітті був позначений вагомою інтелектуальною і духовною працею української інтелігенції, з-поміж якої було чимало релігійних діячів. Духовна інтелігенція відіграла значну роль у національно-просвітницькому та національно-культурному русі, а разом із тим й у процесі національної мобілізації українського народу. Проте на різних проміжках історичного процесу в XIX столітті її роль була неоднаковою [19, с. 55].

Усе ж окремі аспекти тогочасного релігійного життя знайшли відбиття в науковому доробку вітчизняних учених-істориків. Вагому частку історичних досліджень церковно-релігійного життя українських земель другої половини XIX століття становлять студії, предметом яких була релігієзнавча спадщина діячів національно-культурного відродження. З-поміж них дослідження, що присвячені релігієзнавчій спадщині І. Франка та М. Драгоманова. Релігію і церкву в творчості першого досліджували Я. Грицак [8], О. Забужко, С. Капран [20], Л. Кондратик [23], А. Наконечний [27], В. Стеценко [38], В. Сулима, Л. Филипович [22] та інші. Релігієзнавчий доробок М. Драгоманова був предметом наукових зацікавлень В. Волковського [7], С. Йосипенко [13-14], А. Колодного [21], А. Круглашова, Л. Филипович [21] та інших.

Відомо, що вагому роль у національно-культурному житті досліджуваного періоду відіграла українська греко-католицька церква. Сучасні дослідження дають змогу по-новому, без історіографічних штампів, кліше і стереотипів розглянути її роль у національно-культурному житті українців, у формуванні української національно-культурної ідентичності та ментальності. Цікавою є думка сучасного історика церкви О. Турія про те, що саме українська греко-католицька церква була вагомим націєтворчим і консолідуючим чинником, адже полонізації протиставляла грецько-православну обрядовість, а русифікації – римо-католицьку юрисдикцію [39, с. 67].

Наприкінці XIX століття, у зв'язку з лібералізацією політичного життя, на західноукраїнських землях посилилася роль світської інтелігенції, яка поступово перебрала на себе керівництво політичним, економічним і культурним життям народу, відсуваючи духовенство, яке в першій половині XIX століття домінувало в середовищі інтелектуальної еліти. Авторитет духовенства падав. Сучасна дослідниця Н. Мисак, аналізуючи епістолярну спадщину А. Шептицького, говорить про чинники дезінтеграції церкви та духовенства. З-поміж них: випадки протистояння між духовною і світською інтелігенцією, внутрішні чвари між духовенством, відсутність у їхньому середовищі єдності й солідарності, дистанціювання церковнослужителів від парафіян, їхнє прагнення до збагачення, надмірне захоплення політикою тощо [26, с. 333-335]. Водночас Н. Мисак підкреслює, що все ж таки греко-католицьке духовенство відіграло вагому роль у національно-культурному житті. Воно розпочало орієнтуватися на соціальну платформу духовно-пастирського служіння. Нові реалії кінця XIX століття змусили духовенство започаткувати якісно новий підхід до виконання своїх обов'язків. Священик покликаний не лише забезпечити духовно-моральні й релігійні потреби населення, він – активний представник інтелектуальної еліти, організатор економічного і культурного життя народу [26, с. 337-338].

Такі соціальні мотиви усвідомлювало й духовенство підросійської України. Про освітні ініціативи православного духовенства та церковнопарафіяльні школи мова йде в наукових дослідженнях таких учених як О. Булига [5], О. Драч [11], Г. Степаненко [37], В. Перерва [28], І. Петренко [29, 30]. Як зазначає І. Петренко, освітні заходи церкви були характерними для багатьох європейських країн. Ця тенденція не оминула й тогочасні українські землі. Важливим було те, що в церковнопарафіяльних школах реалізовувалася важлива педагогічна домінанта – єдність навчального і виховного процесів, де викладання усіх предметів було пронизане ідеєю духовно-морального вдосконалення особистості [30, с. 266-267].

Вагоме значення для поширення освітніх ініціатив православної церкви на західноукраїнських землях мала духовно-педагогічна діяльність Почаївської лаври, яка належала юрисдикції православної церкви московської патріархії. Як зазначає О. Булига, у середині XIX століття в Почаївській обителі було відкрито училище. Його завданням стало покращення морального стану учнів, навчання ремеслам тощо. Серед предметів, що викладалися, дослідник називає буквар, часослов, псалтир, скорочений катехизис, коротку священну історію [5, с. 281]. Важливим було й те, що враховуючи багатонаціональний склад населення Волині, у 1897 році при Почаївській лаврі було засновано народну школу для дітей усіх віросповідань [5, с. 283].

Знайшли висвітлення в сучасних історичних дослідженнях і деякі аспекти діяльності братств у другій половині XIX століття. З-поміж них – студії з історії діяльності Житомирського Володимиро-Василівського братства. Це імена таких учених як О. Альошина [2], С. Гаврилюк, О. Сажок, І. Тимочко, В. Шеретюк. Так, зі студії О. Альошиної дізнаємося, що Житомирське православне братство було засноване 1888 року для просвітницької та культурно-охоронної діяльності щодо захисту православної віри. Воно займалося видавничою справою, придбанням і поширенням книг релігійного змісту, організацією та проведенням релігійно-моральних читань. Учасники братств виступали активними організаторами педагогічної справи – засновували церковно-парафіяльні школи та бібліотеки [2, с. 231, 236].

Значний пласт досліджень церковно-релігійного життя українських земель другої половини XIX століття охоплює питання діяльності греко-католицьких орденів. Попри їхню латинську юрисдикцію, чернечі згромадження відігравали помітну роль у культурному та освітньому житті західноукраїнських земель. Так, А. Біскуп зазначає, що після реформи василіан, яку було проведено у 1882 році (глава чину василіан звільнявся від залежності митрополита і переходив під безпосередню владу папи), цей орден відновив свій авторитет у суспільстві та розпочав активну діяльність. У 1892 році було засновано жіночий монастир сестер-служебниць пренепорочної діви Марії, а 1895 року – друкарню у м. Жовкві під Львовом. Сфера діяльності василіан наприкінці XIX століття охоплювала виховання дітей у власних дошкільних закладах, приготування страв у духовних семінаріях, виготовлення риз та інших предметів культу, проведення місій, хресних ходів, спів у церковних хорах тощо [3, с. 128-129].

Також знайшла відображення в історіографії діяльність на українських землях у другій половині XIX століття протестантських конфесій. Значне місце цьому питанню приділив М. Грушевський у праці «3 історії релігійної думки на Україні» [9]. Причини їхньої появи історик вбачав у загальному невдоволенні тодішньою офіційною церквою. Мова йшла про появу німецьких протестантів, євангелістів, баптистів. Їхня інтеграція на українські землі визначалася активним прозелітизмом (прагненням до навернення нових вірян), чому значно сприяли соціально-економічні чинники.

Важливе місце в об'єктно-предметній сфері сучасних історичних досліджень, також, належить осмисленню духовно-культурних і ментальних вимірів церковно-релігійного життя українських земель у другій половині XIX століття. Так, у колективній монографії «Ментальний вимір української цивілізації» зазначається, що духовність і християнсько-гуманістичні цінності, попри слабкість інституційно-інфраструктурного життя української церкви у другій половині XIX століття, були неспростовним свідченням життєлюбства українського етносу, іманентності його ментальності, цінностей духовності, добра і справедливості [17, с. 287].

За розмахом своєї діяльності церковно-релігійне життя і релігієзнавча думка на українських землях у другій половині XIX століття були значно помірнішими, аніж у перші десятиліття. Українські землі, за в майбутньому проаналізованою С. Гантінгтоном «лінією цивілізаційного розлому», були розділені як політично, так і конфесійно, що гальмувало церковно-релігійне життя, сприяло сакральній індиферентності та «релігійному абсентеїзму». Відтак, історіографічне відбиття релігії й церкви, цілком природно, має характер оглядового та загального. З-поміж історіографічних проблем, що цікавили українських учених-істориків, можна виокремити

культурно-просвітницьку та освітньо-педагогічну діяльність греко-католицької та православної церков, еклезиастичні та оборонні заходи православних братств, оцінку впливів греко-католицької та російської православної церков, політизацію церковно-релігійного життя тощо. Особливу увагу сучасні історики звертають на діяльність церковно-парафіяльних шкіл, зміст їхньої педагогічної діяльності. Важливе місце в історіографічних дослідженнях займає релігієзнавча спадщина тогочасних державно-культурних діячів. Суттєвим позитивом є той факт, що сучасні історики дедалі більше відходять від політизації в розгляді сакрально-релігійної тематики, що було значно помітніше в дослідженнях радянської доби. Дослідники спільні в думці, що попри інституційну слабкість церковно-релігійного життя українських земель у другій половині XIX століття, все ж релігія і віра як есенційні риси української ментальності збереглися, а відтак відігравали помітну роль у духовно-культурному розвитку українства, закладали міцну основу подальших державотворчих змагань.

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство / за наук. ред. А. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Альошина О. Діяльність Житомирського Володимиро-Василівського братства у Волинській губернії у другій половині XIX століття / О. Альошина // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 230-237.
3. Біскуп А. В. Діяльність греко-католицьких орденів і об'єднань у Галичині / А. В. Біскуп // *Церква і національне відродження / редкол. : І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін.* – К. : Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. – С. 122-130.
4. Бодак В. А. Релігія і культура : взаємодія та взаємовплив / В. А. Бодак. – К. ; Дрогобич : КОЛО, 2005. – 305 с.
5. Булига О. Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.) / О. Булига // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 279-288.
6. Великий А. Релігія і церква – основні рушії української історії / А. Великий // *Релігія в житті українського народу*. – Мюнхен ; Рим ; Париж, 1966. – С. 3-38.
7. Волковський В. Михайло Драгоманов та Іван Франко : міркування про секулярність у перспективі історії української релігієзнавчої думки / В. Волковський // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 530-541.
8. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Я. Грицак. – К., 2006. – 632 с.
9. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с. – (Репр. відтв. вид. 1925 р.).
10. Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів) / М. С. Грушевський ; упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1994. – 540 с.
11. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч. – Х., 2001. – 280 с.
12. Дулуман Є. Релігія як складова універсуму культури : український контекст / Є. Дулуман. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 134-140.
13. Йосипенко С. Л. До проблем національної ідентичності в історико-філософському українознавстві / С. Л. Йосипенко // *Мандрівець*. – 2015. – № 6. – С. 11-15.
14. Йосипенко С. Л. Михайло Драгоманов та європейська ліберальна культура / С. Л. Йосипенко // *Мандрівець*. – 2014. – № 6. – С. 79-84.
15. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин. – 2-е вид. – Дрогобич : Відродження, 1990. – 96 с.
16. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник / за заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – 716 с.
17. Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : Генеза, 2017. – 560 с.
18. Калакура Я. С. Українська культура : цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : ІІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
19. Калач В. Релігія та українське націєтворення / В. Калач // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Українознавство*. – 2010. – № 14. – С. 54-56.

20. Капран С. Біблія у творчості І. Франка / С. Капран // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2004. – Кн. 2. – С. 261-266.
21. Колодний А. М. Проблема національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова / А. М. Колодний, Л. О. Филипович // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. – К., 1993. – С. 88-93.
22. Колодний А. М. Релігійна духовність українців : вияви, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – Львів : Логос, 1996. – 184 с.
23. Кондратик Л. Українське релігієзнавство доби національного відродження / Л. Кондратик. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 314 с.
24. Кондратик Л. Й. Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Л. Й. Кондратик. – К., 2005. – 40 с.
25. Культурне відродження в Україні / за ред. Т. О. Сілаєвої. – Львів : Астериск, 1993. – 222 с.
26. Мисак Н. Митрополит Андрей Шептицький про роль українського духовенства у громадсько-політичному житті Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / Н. Мисак // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 330-340.
27. Наконечний А. Проблеми релігійності українців у творчості Івана Франка / А. Наконечний, Р. Наконечний // Історія релігій в Україні : праці ХІІІ Міжнар. наук. конф., Львів, 20-21 травня 2003 р. – Львів : Логос, 2003. – Кн. ІІ. – С. 372-377.
28. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.) : забутий світ / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. – Т. 1 : Загальна частина. – 576 с.
29. Петренко І. М. Церковно-парафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.) / І. М. Петренко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 с.
30. Петренко І. М. Шкільні програми для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / І. М. Петренко // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 259-268.
31. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
32. Радько П. Г. Християнсько-гуманістичні цінності та духовно-релігійна культура у політико-правовому досвіді українського державотворення ХVІІ-ХVІІІ століть / П. Г. Радько, Р. О. Басенко, Г. М. Аванесян // Гілея: науковий вісник. – К. : Гілея, 2017. – Вип 117 (2). – С. 10-15.
33. Радько П. Г. Історична роль християнської віри та православної церкви в розбудові та консолідації українського суспільства (історіографічний аспект) / П. Г. Радько // Актуальні проблеми релігієзнавства : зб. наук. ст. і матеріалів учасників Всеукр. конф. пам'яті акад. В. О. Пащенко, Полтава, 20 жовтня 2010 р. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. – С. 67-77.
34. Релігійна традиція в духовному відродженні України : матеріали Всеукр. наук. конф. / редкол. : В. Е. Лобурець, В. О. Пащенко, Я. Г. Вовк. – Полтава, 1992. – 179 с.
35. Рибачук М. Ф. Національне відродження і релігія / М. Ф. Рибачук, О. І. Уткін, М. І. Кирюшко. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 208 с.
36. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
37. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
38. Стеценко В. Філософське релігієзнавство Івана Франка / В. Стеценко, Р. Галушко // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 521-529.
39. Турій О. Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині / О. Турій // Ковчег : науковий збірник із церковної історії. – Ч. 4 : Еклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2003. – С. 67-85.
40. Юрій М. Ф. Україна ХІХ – початку ХХІ ст. : цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль : Астон, 2012. – Кн. ІІ. – 2012. – 696 с.
41. Українське відродження і національна церква. – Львів : Меморіал, 1990. – 90 с.

42. Церква і національне відродження / редкол.: І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. – К. : Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. – 408 с.

N. V. Semerhei

RELIGIOUS IDEA, SPIRITUAL PRACTICE AND CHURCH LIFE IN UKRAINIAN NATIONAL-CULTURAL REVIVAL EPOCH OF THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY: HISTORIOGRAPHY INTERTEXT

The proposed studio is devoted to the disclosure of the main historiographical characteristics of the development of religion, spirituality, church, sacredness, and religious thought at the time of the Ukrainian national-cultural revival of the second half of the 19th century. The main intention of the article is to present a thematic representation of the spiritual and religious life of Ukrainian lands in the second half of the 19th century in the historiographical tradition. The author analyzes the content of the thematic national historiographical dialogue on the problems of studying the peculiarities of the development of church institutions, parish history, the activity of church-religious fraternities and the development of religious education, church-religious factors in the formation of the spiritual and cultural identity of Ukrainian society. An important place is devoted to the study of the display of church and religious themes in the creative heritage of leading contemporary state-cultural figures (M. Dragomanov, I. Franko, etc.), to determine the place and role of the church in the national-cultural and state-political processes of the second half of the 19th century.

The attention was paid to the coverage of historians of the social platform in the activities of church institutions, both in the West Ukrainian lands and in the 19th century in the Russian Ukraine. It is concluded that political aspects are dominant in the thoughts of historians about church-religious life, its place and role in the national-cultural revival of Ukraine in the second half of the 19th century.

Keywords: religious studies, religion, church, spirituality, clergy, national-cultural revival of Ukraine, historiography, historiographical image, historiographical dialogue, culture, sacred, secular, national, universal, spiritual and cultural identity.

Надійшла до редакції 11 липня 2017 року

* * *

УДК 329(477.53)15:930.25 «1920»

Д. В. Стаценко

УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РОКІВ)

У статті на основі неопублікованих архівних документів розкрито форми діяльності та процес сходження з політичної арени Полтавщини партійних осередків Української комуністичної партії (УКП). Акцентовується увага на особливостях ідеології партії, поглядах на національне питання, що зумовили конфліктогенність її існування в умовах більшовицької диктатури. Особливу увагу приділено аналізу виявів політичної активності укапівців на місцях в умовах фактичної відсутності розгалуженої партійної мережі в регіоні. У зв'язку з цим показано причетність радянських спецслужб до процесу внутрішнього розкладання цієї політичної сили шляхом провокацій, репресивного тиску, дискредитації окремих її членів тощо. З'ясовано причини критики внутрішньої політики більшовицької влади членами та симпатиками УКП. Простежено спроби організованих виступів проти заходів радянської влади та їх наслідки. На основі архівних матеріалів у статті персоналізовано процеси партійного життя, внутрішні зв'язки та конкретні події партійної історії. У результаті втілення більшовиками курсу на формування однопартійної системи політичний шлях УКП завершився самоліквідацією й входженням залишків організації укапівців Полтавщини до лав правлячої більшовицької партії.

Ключові слова: Українська СРР, Полтавська губернія, Полтавщина, Українська комуністична партія – УКП, Комуністична партія більшовиків України – КП(б)У, Всеукраїнська надзвичайна комісія – ВУЧК (чрезвычайная -рос.), Державне політичне управління – ДПУ.

Однією з актуальних проблем у вітчизняній історичній науці є з'ясування діяльності та сходження з політичної арени українських прорадянських політичних партій у період становлення більшовицької диктатури в регіональному вимірі. Вони сповідували близьку до більшовицької ліворадикальну ідеологію, підтримували класову радянську модель організації влади, ідею світової соціалістичної революції, й, водночас, обстоювали національно-державну окремішність України.